

Mühazirə №14

Mövzu:Zərf.Zərfin quruluşca və mənaca növləri

Plan:

14.1.Zərf bir nitq hissəsi kimi;

14.2.Tərz zərfləri;

14.3.Zaman zərfləri;

14.4.Yer zərfləri;

14.5.Miqdar zərfi.

14.1.Zərf bir nitq hissəsi kimi

Hərəkətin və ya əlamətin əlamətini bildirən sözlərə zərf deyilir.

Hərəkətin əlaməti dedikdə zərflərin şəxsi feillərlə,məsdər və feli bağlama ilə, əlamətin əlaməti dedikdə zərflərin sifət,feli sifət və zərflərlə əlaqəsi nəzərdə tutulur.

Zərflər bir nitq hissəsi kimi,leksik-qrammatik mənasına,morfoloji əlamətinə və sintaktik vəzifəsinə görə başqa nitq hissələrindən fərqlənir və əsas nitq hissələrindən biri kimi çıxış edir.

Digər nitq hissələri həm cümlə daxilində,aid olduğu sözə əsasən müəyyənləşdirək olur.Çünki sintaktik vəzifəsinə əsasən bir sıra başqa nitq hissələrinə aid olan sözlər həm də zərf hesab olunur.Məsələn,*gözəl,yaxşı,qəşəng,ağıllı,bərk,pis* sözləri əşya bildirən sözlərə aid olduqda,əşyanın əlamətini bildirdikdə sifət,feillərə aid olduqda zərf hesab olunur.Məsələn:"*Yaxşı* şeir heç vaxt ölməz."(R.S) – nümunəsində *yaxşı* sözü sifət,"Adamları sən məndən *yaxşı* tanıyırsan? (İ.Ə) – nümunəsində isə *yaxşı* sözü zərfdir.

Gecə,gündüz,səhər,axşam tipli sözlər isə yerinə görə həm isim,həm də zərf sayılır.Bu cür sözlərin ismə və ya zərfə daxil edilməsi onların aid olduğu sözlərə görə deyil,daha çox mənasına və morfoloji-sintaktik xüsusiyyətlərinə görədir.Bu sözlər kəmiyyət,mənsubiyyət, hal şəkilçiləri qəbul edərək dəyişdikdə *isim hesab* olunur.Məs.:*Gecəm* belə keçdi,*səhərim* gəlsin.

Bəzən bu cür sözlərdə zaman mənası güclənir,sözlər morfoloji dəyişikliyə uğramır və zərf kimi dərk olunur:Qonaq *gecə* gəldi,*gecə* getdi.

Zərfi bir nitq hissəsi kimi müəyyənləşdirmək üçün leksik-qrammatik məna müəyyən rola malik olsa da,əsas ölçü hələlək sintaktik vəzifədir.Lakin zərf morfoloji dəyişikliyə uğramasa da,onun özünə məxsus kateqorial əlaməti olmasa da ,morfoloji əlamətdən tam

məhrum da deyildir. Dilimizdə zərf düzəldən bir sıra şəkilçilər (-*casına*, -*cəsinə*, -*akı*, -*əki*, -*aşlı*, -*la*, -*lə* və s.) var ki, onlar zərfi müstəqil nitq hissələrindən biri kimi səciyyələndirir və zərfin bir nitq hissəsi kimi müəyyənləşməsində mühüm rol oynayır.

Zərf öz sintaktik vəzifəsinə görə başqa nitq hissələrindən daha çox fərqlənir və orjinal, müstəqil bir nitq hissəsi kimi çıxış edərək cümlədə şəxsi fələ, feli sifət, feli bağlama və məsdər mühitində tərkibdaxili üzvə çevrilir, qalan hallarda cümlənin müstəqil üzvü olur, aid olduğu üzvü tərz, zaman, yer, kəmiyyət və ya dərəcə baxımından izah edir.

Zərf hərəkət və əlamət bildirən sözləri müxtəlif cəhətdən izah edir.

Zərfinə aşağıdakı məna növləri var:

1. Tərz zərfləri; 2. Zaman zərfləri; 3. Yer zərfləri; 4. Miqdar zərfləri.

14.2. Tərz zərfləri

Hərəkətin icra tərzini və ya vəziyyətini bildirən zərfə tərz zərfi deyilir. Tərz zərfi *necə? nə cür? nə halda? nə vəziyyətdə?* Suallarından birinə cavab verir.

Tərz zərfləri quruluşca üç cür olur: 1) sadə; 2) düzəltmə; 3) mürəkkəb.

Sadə tərz zərfi yalnız bir sözdən ibarət olan və heç bir sözdüzəldici şəkilçisi olmayan sözlərdir. Məs.: *tez, düz, cəld, tək, dik, ağır, yavaş, sakit, sərt, asta, çətin, yaxşı* və s.

O *cəld* qalxıb yeridə oturdu. (Ə.M); Əbil Gürşadın sözündən bərk qəzəbləndi. (Ə.V); Ana qaranlıq otaqda *tək* qaldı. (Ə.M)

Düzəltmə tərz zərfləri isim, sifət, say, əvəzlik və zərflərdən aşağıdakı sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə düzəlir:

-*la*, -*lə* şəkilçisi *ilə* qoşmasının şəkilçiləşmiş forması olub, ücərrəd isimlərə artırılmaqla hərəkətin necə, nə halda, nə tərzdə icra olunduğunu bildirən zərf düzəldir; məs.: *mehribanlıqla, təəccüblə, ahənglə, həyəcanla, sevinclə* və s.

-*dan*, -*dən* şəkilçisi az da olsa, müxtəlif nitq hissələrindən zərf düzəldir. Məsələn: *ürəkdən, qəlbədən (isimdən); bərkdən, ucadan (sifətdən); birdən (saydan); astadan, yavaşdan (zərfdən)* və s.

-*casına*, -*cəsinə* şəkilçisi isimlərdən, sifətlərdən və zərflərdən hərəkətin tərzini bildirən zərflər düzəldir. Məsələn: *xilaskarcasına, filosofcasına, uşaqcasına (isimdən); fədakarcasına, amansızcasına, vəhşicəsinə (sifətdən); sakitcəsinə, yavaşcasına (zərfdən)* və s.

-*ca*, -*cə* şəkilçisi ilə: *zəifcə, yüngülcə, ehmalca, gizlicə, sakitcə, yavaşca* və s.

-*akı*, -*əki* şəkilçisi hərəkətin vəziyyətini bildirən zərf düzəldir: *yanakı, çəpəki* və s.

-yana,-anə şəkilçisi ilə isim və sifətlərdən tərz bildirən zərflər düzəlir:mərdana, zarafatyana,uşaqyana və s.

-lıqda,-likdə şəkilçisi:İşləri sizlə birlikdə düzəldəcəyik.(İ.Ə)

Mürəkkəb tərz zərfləri aşağıdakı qaydalarda yaranır:

1.Müxtəlif nitq hissələri üzrə eyni sözün təkrarı ilə yarananlar:maddə-maddə,damcı-damcı, qapı-qapı, qurtum-qurtum (ismin təkrarı); yaxşı-yaxşı, arxayın-archayın, şirin-şirin, bərk-bərk,yanıqlı-yanıqlı (sifətin təkrarı);bir-bir,iki-iki,üç-üç (sayın təkrarı);tez-tez,yavaş-yavaş,asta-asta,ehmal-ehmal (zərfin təkrarı) və s.

2.Tətrər olunan sözlərin *ba,bə* bitişdiricisi ilə birləşməsindən yarananlar:*taybatay, təkbətək ,üzbəüz,nöqtəbənöqtə,hərfbəhərf,laybalay* və s.

3.Müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsi ilə:*gözaltı,gözucu,addımbaşı,əlüstü,dilucu* və s.

4.Tərəfləri hal şəkilçili eyni və əks mənalı sözlərin birləşməsinə ilə:*altdan-yuxarı, birdən-birə,boğazdan yuxarı* və s.

5.Yaxın mənalı sözlərin birləşməsi ilə:*səssiz-səmirsiz,tək-tənha,adda-budda.yorğun-arğın* və s.

6.Eyni sözün əvvəl adlıq,sonra yönlük halda işlənməsi ilə:*qabaq-qabağa,yan-yana.üz-üzə,üst-üstə* və s.

14.3.Zaman zərfləri

Zaman zərfləri işin,hərəkətin icra zamanını bildirir və nə zaman? nə vaxt? haçan? Suallarına cavab verir.Məs.:Məryəm *tezdən* ev-eşiyi sahmanlayırdı.(Elçin)

Zaman zərfləri də quruluşca sadə,düzəltmə və mürəkkəb olur.

Sadə zaman zərfləri ikinci bir morfemə parçalanmayan zərzlərdir:*indi,bayaq,dünən, hələ,daim,həmişə,sonra,əvvəl,səhər,axşam,gecə,bildir,bəzən,tez* və s.

Düzəltmə zaman zərfləri sözdüzəldici əkilçilərin vasitəsi ilə düzəlir.Məsələn:

-dan şəkilçisi zaman bildirən zərflər düzəlir:*tezdən,bayaqdan,sonradan,əvvəldən* və s.

-liklə,-likdə şəkilçisi ilə:*tezliklə,təzəliklə.indilikdə.təzəlikdə* və s.

-da şəkilçisi ilə: *yayda,qışda,yazda,onda* və s.

-lik şəkilçisi ilə :*indilik,hələlik,həmişəlik* və s.

-ca, -cə şəkilçisi ilə: *indicə, təzəcə, yenicə* və s.

Mürəkkəb zaman zərfləri aşağıdakı hallarda düzəlir:

1. Zaman mənalı sözlərin təkrarı ilə: *indi-indi, əvvəl-əvvəl, səhər-səhər, tez-tez, axşam-axşam* və s.

2. Zaman məna bildirən əks mənalı sözlərin birləşməsi ilə: *gəc-tez, səhər-axşam, bugün-sabah, əvvəl-axır, gecə-gündüz* və s.

3. Zaman mənalı sözlərin çıxışlıq və yönlük halda işlənməsi ilə: *gündən-günə, haçandan-haçana, sonradan-sonraya* və s.

4. Əvəzlilərin zaman mənalı isimlərlə işlənməsi ilə: *bu an, bu saat, o gün, o saat, hər an, hər gün, heç vaxt* və s.

14.4. Yer zərfləri

Yer zərfləri işin icra olunduğu yeri bildirir ,hara?haraya?harada?haradan? suallarına cavab verir. Məs.: *Qarı həmişə başını aşağı salırdı, yuxarı qaldırmırdı.* (Elçin)

Yer zərfləri də sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

İrəli, geri, yuxarı, aşağı, bəri sözləri sadə yer zərfləri hesab olunur. Məs.: *Dədəm aşağı, quyunun üstünə endi.* (İ.Ə); *Qızıyətər gülüb geri çəkildi.* (M.İ)

Düzəltmə yer zərfləri o qədər də inkişaf eləməmişdir.

-lıqda, -likdə şəkilçisi ilə: *aralıqda, ortalıqda, yaxınlıqda* .

Mürəkkəb yer zərfləri də vardır. Məsələn: məkan mənalı antonim sözlərin birləşməsi ilə: *ora-bura, sağa-sola, yuxarı-aşağı* və s.

14.5. Miqdar zərfi

Miqdar zərfləri hərəkətin miqdarını ,əlamətin dərəcəsini bildirir.

Miqdar zərfləri *neçə? nə qədər? nə dərəcədə?* suallarına cavab verir ,quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

Sadə miqdar zərfləri az, çox, xeyli, tamam sözlərindən ibarətdir. Məs.: *Günəş üfüqdən xeyli yüksəlmişdi.* (İ.Ə); *Gülümsəmək Baba Keşişin sifətinə çox yaraşırdı.* (Elçin)

Düzəltmə miqdar zərfləri aşağıdakı şəkilçilər vasitəsi ilə yaranır:

-la şəkilçiləşmiş qoşması ilə: *tamamilə, bütünlüklə, dəfələrlə* və s.

-inca şəkilçisi ilə: *qədərincə, lazımınca.*

Mürəkkəb miqdar zərfləri sözlərin müxtəlif şəkildə birləşməsi yolu ilə yranır:

1. *Az* və *çox* sözünün təkrarı və ya birlikdə işlənməsi yolu ilə: *az-az, çox-çox, az-çox* və s.

2. *Bir* sözünün *az, çox, xeyli, qədər* sözləri ilə birləşməsi yolu ilə: *bir az, bir çox, bir xeyli, bir qədər* və s.

3. *O, bu, nə* sözlərinin *qədər* sözləri ilə birləşməsi ilə: *o qədər, bu qədər, nə qədər*.

4. Yönlük halda *bir* sözü ilə adlıq halda başqa bir sayın birləşməsi ilə: *birə-beş, birə-yüz, birə-min* və s.

5. Miqdar saylarının *dəfə, kərə* sözləri birləşməsi ilə: *bir dəfə, min kərə* və s.

Miqdar zərflərinin bir qismi əlamətin miqdarını – dərəcəsini bildirir. Bu cür hallarda miqdar zərfləri sifətlərə, zərflərə və feli sifətlərə aid olur. Məs.: *Bibim olduqca xoşbəxt görünürdü.* (Ə.Ə); *Elə adam tapım ki, bir az tərərli olsun.* (M.İ)

Ədəbiyyat

1. Q. Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, 2014

2. M. Hüseyinzadə. Müasir Azərbaycan dili. (Morfologiya). III hissə. Bakı, 2007